
Мирјана М. Маџић

ФРИЗ СВЕТИТЕЉА У МЕДАЉОНИМА
У ТРЕЋОЈ ЗОНИ НАОСА
СВ. ПАНТЕЛЕЈМОНА У НЕРЕЗИМА

Сасвим оправдано, зидно сликарство XVI века у горњим зонама манастирске цркве Св. Пантелејмона у Нерезима код Скопља било је у сенци антологијског сликарства из доба Комнина (1164) сачувано само у доњим зонама наоса, у четири бочне капеле и фрагментарно у припрати. Захваљујући значајном месту које има у светској историји уметности, комнинско сликарство Нереза заједно са архитектуром били су предмет темељних истраживања бројних истраживача.¹ Дотле, млађе сликарство је довођено у непосредну везу са периодом обнове цркве која се, према истраживачима, догодила после 1555. године.² У наведеној години Скопље и његову околину задесио је катастрофални земљотрес,³ и том приликом је, претпоставља се, страдала централна купола манастирске цркве. Није познато колико је дуго црква стајала отворена, али је чињеница да је зидно сликарство на сводним површинама сасвим страдало. Сводне површине су након обнове куполе осликане новим живописом, који, ако се изузму

¹ У новије време изашло је неколико значајних студија о Нерезима: Д. Барџиева Трајковска, *За ѿемајскаѿа ѿрограма на живојисоѿи во Нерези*, Културно наследство 22-23/1995-96, Скопје 1997, 7-36; И. Синкевић, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi, Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000; D. Bardjeva Trajkovska, *New Elements of the Painted Program in the Narthex at Nerezi*, Зограф 29, Београд 2002-2003, 35-46; Нерези, цртежи на фрески (уводни текст, Б. Видоеска), Скопје 2004; Д. Барџиева Трајковска, *Историјско-црковниѿе ѿприлики во Византиѿија во XI и XII и нивниоѿи оград на живојисоѿи во Нерези*, докторска дисертација-ауторезиме, Скопје 2004.

² П. Миљкови-Пепек, *Прилози ѿроучавању манасѿицрске цркве Нереза*, Зборник за ликовне уметности МС 10, Нови Сад 1974, 313-322; M. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989, 231-232.

³ Ј. Михајлови, *Скојска ѿрусна обласѿи*, Споменик СКА LXX, Први разред, 16 (Београд 1931), 3-32.

неколико удвојених композиција,⁴ чини се, понавља претходни распоред. То се односи на циклусе Великих празника и Страдања Христових, док је у куполи заступљен уобичајени куполни програм. Млађи живопис завршава фризом попрсја светитеља у медаљони-ма који представљају граничну зону између две сликарске фазе. У сенци сликарства XII века, млађи живопис се због слабих ликовних квалитета спомињао успут или у негативној конотацији у прегледи-ма сликарских споменика.⁵

Овај рад је посвећен само једном сегменту млађег сликарства Нереза, и бави се фризом медаљона са попрсјама светитеља одмах изнад најстаријег слоја живописа, који иако није очуван у потпуности представља значајну тематско-иконографску целину са несумњивом црквено-идеолошком подлогом.⁶

У дугачком фризу који тече дуж јужног, западног и северног зида крутообразне архитектонске концепције простора, светитељски хорови су груписани по четири, пет, или више попрсја мученика у зависности од дужине зида. Њихова идентификација је местимично отежана како због ишчезлих, тако и због нечитких натписа.

Познато је да фризови са попрсјама мученика у медаљонима у византијској декоративној схеми имају симболичко значење чувара и учвршћивача цркве као организације и као објекта. Преко кружних рамова (*clipeus*) истицала се идеја да се само душе оних који су страдали за Христову веру узносе на највишем небу.

У програму млађег сликарства Нереза налази се фриз тзв. *imagines clipeatae* у коме су углавном заступљене све групе светитеља: архијереји, ратници, лекари, локални великосхимници и екуменске анахорете, старозаветни мученици и жене светитељке.⁷ Њихова идентификација направљена је на основу натписа, а код неких на основу типолошких и иконографских карактеристика.

На јужном зиду у источном краку олтарског простора фриз започиње ликовима тројице архијереја, *св. Кирилом Каијанским* (сты кѹрил кат[и]скы) (21. март), *св. Аијанасијем Великим* (*Александриски*) (сты аѢанасіе) (18. јануар) и *св. Сиридоном Тримийунійским* (сты сперидон) (12. децембар) (сл.1). Сва три су представљена у архијерејском

⁴ I. Sinkevič, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi*, 97-99.

⁵ У својој докторској дисертацији И. Синкевић је посветила мало више пажње млађем живопису, свакако, успут, и са уобичајеним констатацијама о ниском нивоу његових уметничких вредности. Смешта га у последњу деценију XVI века, предлажући стилску и хронолошку паралелу са сликарством Вукова (1598) у Бугарској, в. I. Sinkevič, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi*, 98-99.

⁶ У најновијој публикацији о Нерезима није направљен покушај идентификације светитеља из ове зоне; за највећи број њих стоји одредница непознат, уместо неидентификован светитељ, в. *Нерези, црквижи на фрески* (уводни текст, Б. Видоеска), 8, 9, 18, 21, 25.

⁷ I. M. \ordjevič, *Imagines clipeatae dans la peinture monumentale serbe du XIIIe siècle*, Зборник за ликовне уметности МС 16, Нови Сад 1980, 13-23 (са цитираном библиографијом).

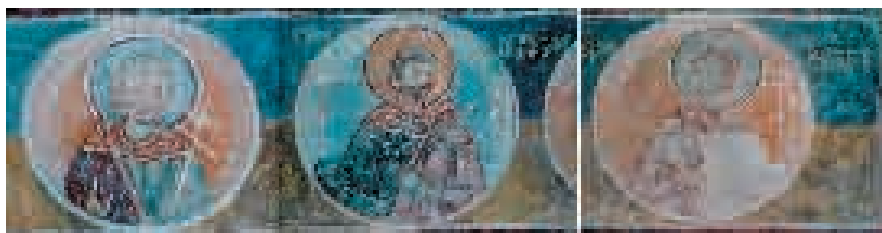
Сл. 1. Св. Кирил Катански, св. Атанасије, св. Спиридон

Fig. 1. St Cyril of Catania, St Athanasius, St Spyridon

орнату - полиставриону изнад кога је постављен бели омофор са црним крстовима. Св. Кирил Катански и св. Атанасије су мало окренути један наспрам другог, док је св. Спиридон постављен фронтално, са белом капом на глави на којој има крст са предње стране.⁸ Сва тројица пред собом држе јеванђеља.

Изван олтара, у јужном краку, на његовој источној страни нема медаљона; они су постављени на јужној дужи страни, лево и десно од бифоре; прву групу чине два света ратника и један акон: *Мина*, *Виктор* (свѣтѣ виѣктор) и *Викентије* (свѣтѣ виѣкентије), (сва три се комеморирају 11. новембар) (сл. 2), а другу групу, познати локални пустиножители, *св. Гаврил Лесновски* (гаврилѣ леск[овс]киѣ) (sic!), (15. јануар), *св. Иван Рилски* (ив Рилскѣ), (18. август) и *св. Петар Коришки* (петарѣ коришкѣ), (5. јун) (сл. 3). Њима се придружује и *св. Прохор Пчињски* (прох[ор]ѣ пшинскѣ), (19. октобар) постављен на западној страни јужног крака, који је у групи са тројицом јеврејских младића *Ананијем*, (свѣтѣ ананиа), *Азаријем* (свѣтѣ [азар]и[а]) и *Мисаилом* (свѣтѣ [м]исаил), (17. децембар) (сл. 4).

Натпис поред попрсја *св. Мине* је ишчезао, али он се препознаје по индивидуалним цртама. Обично, у групи са Виктором и Викентијем иде св. Мина Египетски, који се разликује од св.

Сл. 2. Св. Мина, св. Виктор св. Викентије

Fig. 2. St Menas, St Victor, St Vicentius

⁸ За овог архијереја је карактеристична плетена капа на глави која је његов лични атрибут, док белу капу са крстовима обично носи св. Кирил Александријски.

Сл. 3. Св. Гаврил Лесновски, св. Иван Рилски, св. Петар Коришки

Fig. 3. St Gabriel of Lesnovo, St John of Rila, St Peter of Koriša

Сл. 4. Св. Прохор Пчињски, Ананије, Азарије и Мисаил

Fig. 4. Sts Prochorus of Pčinja, Ananias, Asarius, Misael

Мине родом из Атине, званог Каликелад.⁹ То је средовечан седокоси светитељ представљен фронтално, са препознатљивом карактеристичном фризуром, седом кратком и коврџавом брадом и брковима; десном руком благосиља а руком испод плашта придржава крст са два крака. *Викѿор* је млад светитељ кратке кестењасте косе и бркова који завршавају кратком брадом.¹⁰ Придржава крст са три крака у десној руци испод тунике а левом показује према крсту. Идентификациони натпис је нечитак. Он је окренут *Викенѿију*, младом голобрадом мученику тамне косе. Десни длан руке му је отворен према напред, а у левој руци испод плашта држи крст са три крака.

Сва три су обучена у једнобојне хаљине дугих рукава са широким украсним оковратником, док им је о левом, односно десном рамену пребачен плашт са широким украсним оковратником, трибисерним апликацијама и рубном траком која завршава украсном копчом на рамену.

Група локалних светитеља, представника еремитског монашког покрета чији су се култови зачели између Риле и Косова, почиње једним од двојице тзв. „шоплучких анахорета”, *св. Гаврилом Лесновским* (црт. 1). То је седи старац дуге шиљате браде и бркова, и замагљеног погледа на његовом испосничком лицу. Десном руком испод плашта придржава крст са два хоризонтална крака, а длан леве руке

⁹ О иконографији двојице светитеља са именом Мина, в. М. Марковић, *О иконографији свейих райника у источнохришћанској уметности, ин Зидно сликарство манастира Дечана, Грађа и студије*, Београд 1995, 611-617; С. Петковић, *Српска уметности у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 336-337.

¹⁰ Обично, овај светитељ се слика са нешто дужом косом.

Црт. 3. Натпис поред лика св. Петра Коришког
Draw. 3. Inscription beside the image of St Peter of Koriša

Црт. 4. Натпис поред лика св. Прохора Пчињског
Draw. 4. Inscription beside the image of St Prochorus of Pčinja

На јужном и северном зиду западног крака наоса, налазила су се по пет медаљона од којих су сачувана само два; светитељ на јужном зиду могао би бити св. *Авксентије*, један од петозарних мученика. То је старац полудуге седе браде у мученичкој одећи, чији плашт боје тамне сепије има бисерни украс и наликује одећи какву овај светитељ има у цркви Св. –ора у Радишанима код Скопља.¹³ На супротном северном зиду сачуван је лик једног младог, за сада неидентификованог мученика (сл. 5).

На западном зиду насликана су девет медаљона са ликовима светих жена чији идентификациони натписи су страдали, осим једног, који је нејасан. Јастребов је својевремено забележио да су пажње вредни ликови *Теодоре*, *Вере*, *Наге*, *Љубави* и *Екатерине*.¹⁴ Овај низ, међутим, не би могао бити допуњен другим именима на основу типолошких или иконографских белега због њихових уопштених физиономија (сл. 6).

У северном краку наоса светитељи су груписани по четири на западном и источном делу крака и по шест на северном зиду, распорееним по три лево и десно од бифоре. Прву групу чине: св. *Алексије човек Божји* (б[л]ажен[ъ] алексије човек б[ож]и), (17. март), св. *Стефан краљ Дечански* (стефанъ краљ дечанскъ к),¹⁵ (11. новембар), св. *Павле Тивејски* (ствъ павель тивисъ),¹⁶ (15. јануар) и св. *Варлаам* (ствъ варлаамъ),¹⁷

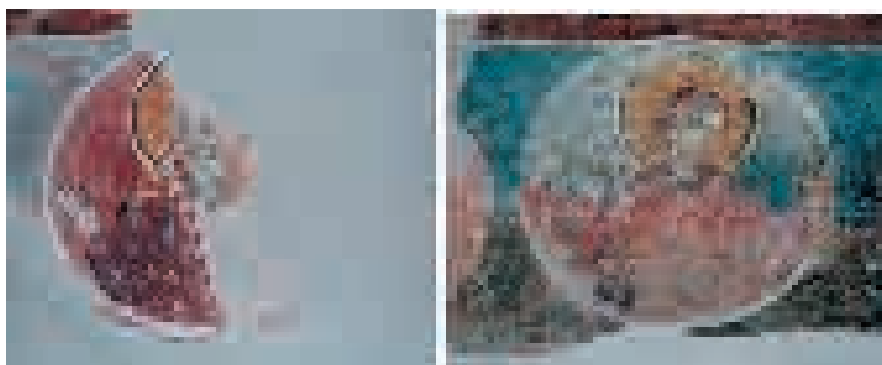
¹³ На основу личних истраживања.

¹⁴ И. С. Јастребовъ, *Путовања по Старој Србији*, 45. Ова имена данас не постоје, осим остатака натписа код прве светитељке који би се могао ишчитати као *Мино[до]ра*.

¹⁵ Идентификовао га је још Јастребов који доноси и натпис (*истио*). Други део имена *Дечански* који је изгледа био исписан у другом реду, данас је сасвим изгубљен у ретушу позадине.

¹⁶ Идентификовао га је, такође, Јастребов (в. нап. 14).

¹⁷ Код Јастребова се спомиње као “неки Варлаам” (*истио*).

Сл. 5. Св. Авксентиј, јужни зид - неидентификован светитељ, северни зид
 Fig. 5. St Auxentius, south wall – an unidentified saint, north wall

Сл. 6. Део фриза са светим женама
 Fig. 6. Part of the frieze with the Holy Women

(14. новембар) (сл. 7). На дужој страни северног зида између бифоре била су насликана по три светитеља, од којих су сачувана само два лика с једне стране и један с друге стране. Представу пустиножитеља, чије је име избрисано, није могуће идентификовати на основу облика косе и браде, док је млади мученик поред њега *св. Лавр* (στ[ъ] λавρ), (18. август); с друге стране бифоре је лик никомедијског лекара *св. Панџелејмона* (Ο ΑΓΗΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛ[εμνοнос]), (27. јул) (сл. 8).

Први од четири веома поштованих византијских подвижника у наредној групи, и поред уопштених типолошких карактеристика, могао би се идентификовати као *св. Теодосиј Ойшијежиџиџељ* (Киновијарх); иза њега следе *св. Сава Освешијени (Јерусалимски)*, (5. децембар), (Ο ΑΓΝΟΣ []), *св. Јефрем Сирин* (εϋφρ), (28. јануар) и *св. Теодор Сџугиџи* (στ[ъ] теодор ст[ъ] д[ит]ъ),¹⁸ (11. новембар) (сл. 9). На крају фриза у олтарском простору су ликови тројице архијереја (сл. 10).

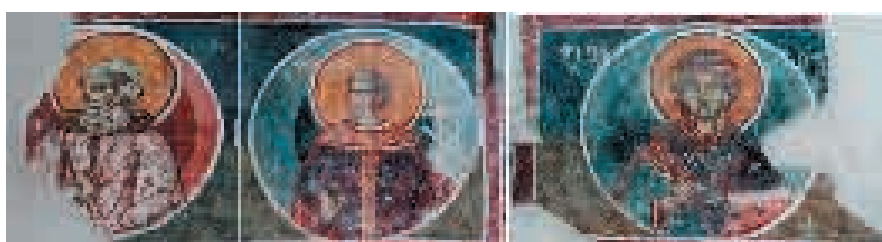
У групи коју чине четири типолошки издиференцирана мушка лика, први с леве стране је праведни *Алексије човек Божји*, светитељ римског порекла. Био је то син побожног високог царског достојанственика чији пустињачки живот се одвијао пред очима сопственог оца. Насликан је као седи старац разбарушене косе, полудуге и

¹⁸ Натпис се чита на старој фотодокументацији одакле је преузет.

Сл. 7. Св. Алексеје човек Божји, св. Стефан краљ Дечански,
св. Павле Тивејски, св. Варлаам

Fig. 7. St Alexis, the Man of God, St King Stefan of Dečani, St Paul of Thebe, St Varlaam

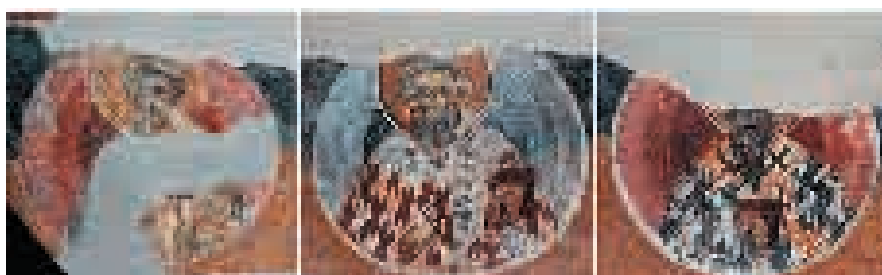
Сл. 8. Св. Герасим, св. Лавр, св. Пантелејмон

Fig 8. St Gerassimos, St Lauros, St Panteleimon

Сл. 9. Св. Теодосије Киновијарх, св. Сава Јерусалимски,
св. Јефрем Сирин, св. Теодор Студит

Fig. 9. St Theodosius the Cenobiarch, St Sabbas of Jerusalem,
St Ephraim the Syrian, St Theodore the Studite

Сл. 10. Св. Елефтерије (?) и два неидентификована архијереја.

Fig. 10. St Elephtherios (?) and two unidentified archpriests

по средини раздeљене браде и бркова. Обучен је у хитон боје светле сепије. Горњим делом леве руке придржава крст, а длан десне руке му је отворен према напред.

До њега је попрсје светог краља *Стефана Уроша III Дечанског*, названог и „великомучеником међу царевима и многострадалником“.¹⁹ Физиономске црте светог Стефана Дечанског су уопштене и да није сачуван натпис, тешко би се могао идентификовати (црт. 5, сл. 11). Представљен је као старац широког лица, дуге седе косе која му пада преко рамена и дуге браде зашиљене на крају. На глави има круну, типа стеме/венца, украшене бисерима али без препендулија, и облу затворену капу која на предњој страни има сашивену траку која имитира вертикални обруч.²⁰ Калота круне је релативно ниска и без орфаноса на врху. Интересантно је што краљ не носи владарски дивитсион, већ једноставну зеленкасту горњу одећу; у левој руци држи свиток. Григорије Цамблак је почетком XV века описао несрећну судбину овог српског краља и мученика у пролошком, скраћеном житију и служби, чиме је био освежен култ светог краља, у чему је посебне заслуге имало братство манастира Дечани и његов игуман Арсеније.²¹ Ликови Стефана Дечанског не срећу се у зидном сликарству до обнове Пећке патријаршије 1557. године, када је у ликовној уметности поново оживео култ светог краља.²²

¹⁹ Служба Стефану Дечанском, в. Д. Милошевић, *Срби светишћели у сѣаром сликарству*, О Србљаку, Београд 1970, 216, нап. 336.

²⁰ Вертикални обруч је саставни део стеме византијских василевса, односно то су два метална лука укрштена преко капе чиме формирају крст, који српске владарске круне немају, в. С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 50. Краљ носи *сѣму* на његовом портрету направљеном док је био жив, у живопису Богородице Љевишке (1313), (Д. Панић и Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1988, 61, Т. II), у манастиру Дечани са Душаном (G. Babi, *Les portraits de Dečani représentant Dečanski et Dušan*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 273-277), на икони из Барија поново са сином Душаном (И. М. –орев, *О првобитном изгледу српске иконе светиоџ Николе у Барију*, Зборник Филозофског факултета XVI, Споменица Светозара Радојчића, Београд 1989, 116; на икони Смрт Стефана Дечанског (С. Радојчић, *Мајсѣори сѣароџ српскоџ сликарствва*, Београд 1955, 73, Т. XII; Д. Милошевић, *Срби светишћели*, 221), као и у празничном минеју Божидара Вуковића (1538) (Д. Медаковић, *Графика српских шћамѣаних књига XV-XVIII века*, Београд 1956, 133; С. Петковић, *Ушћај илу-сѣрација из српских шћамѣаних књига на зидно сликарствво XVI и XVII века*, Старинар НС, 17, Београд 1966, 92-93) и тд.

²¹ Ј. Бегунов, *Грађа за библиографију радова о Григорију Цамблаку*, Књижевна историја 24 (Београд 1974), 771-792.

²² Д. Милошевић, *Срби светишћели у сѣаром сликарству*, 217, 221; С. Петкови, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 81. На територији Скопске митрополије насликан је у зидном сликарству Св. Архангела Кучевишких у тематској целини са св. Савом и св. Симеоном Немањом (Г. Суботи, *Лик светиоџ Саве у Кучевишћу из времена сѣаљивања његових мошћију*, Зборник радова са међународног научног скупа Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 282-285; А. Серафимова, *Манастирошћ Свети Архангели во Кучевишћ*

Црт. 5. Натпис поред лика св. краља Стефана Дечанског
 Draw. 5. Inscription beside the image of St King Stefan of Dečani

Сл. 11. Св. краљ Стефан Дечански

Fig. 11. St King Stefan of Dečani

(докторска дисертација, ауторезиме) Скопје 2002, 8). Светитељском угледу овог српског краља припомогло је укључивање епизоде како му св. Никола враћа вид у циклус овог општепризнатог светитеља, о чему говори више примера: црква Св. Николе Дабарског, Липљан, Св. Николе у Морачи, Св. Николе у Пећи, као и Св. Николе Шишевског код Скопља (1630) (С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 1557-1614*, Нови Сад 1965, 82-83).

Старац дуге седе косе и браде је египетски анахорета *св. Павле Тивејски* који се препознаје по његовој „палмово-асурној“ одећи и капи. Као и претходна двојица и он је био син богатих родитеља, али се одрекао наследства и постао подвижник у пустињи до своје смрти, слично као пророк Илија и св. Јован Крститељ.

Последњи из ове групе светитеља је преподобни *Варлаам*, индијски анахорета (19 новембар) који се подвизивао 70 година у пустињи у Индији. Подучавао је Христовој вери младог индијског царевиха Јоасафа.²³ То је старац седе разбарушене косе, са брковима и малом брадом раздељеном по средини, обучен у испосничку одећу.

Сву четворицу светитеља повезује њихово богатство или владарско порекло.

На северном зиду, до оштећене површине сачуван је лик монаха, кога, због уопштених физиономских црта, није могуће идентификовати; то је седи старац кратке косе и широке полудуге браде и бркова и продорног погледа, окренуте главе у правцу претходне групе са бочног зида; држи затворени свитак у левој руци, а десном благосиља.

До њега је фигура младог мученика *св. Лавра*, пореклом из Илирика.²⁴ Његово округло лице је урамљено кратком косом; држи крст у левој руци а длан десне руке му је отворен према напред. Главом и погледом окренут је према групи светитеља са претходног, бочног зида. Обучен је у мученичку, богато украшену одећу са широким украсним оковратником.

С друге стране бифоре налази се фронтална фигура св. лекара *Панїелејмона* у богато украшеној плавозеленој одећи. У левој руци држи лекарску кутију, а у десној скалпел, као своје атрибуте. Он се обично слика у пару са старијим лекаром Јермолајем, али ширина оштећене површине указује да је ту било места за два медаљона, па отуд претпоставка да су се у њима налазила друга два позната лекара, Кузман и Дамјан, којима се круг светих врача затварао.

Претпоследњу групу светитеља на бочном зиду северног крака крста чине најпознатији представници египатског, сиријског и палестинског монаштва. Први међу њима има кратку седу косу и полудугу, раздељену браду и бркове. Држи свитак у левој руци. Главу и поглед упутио је у правцу претходне групе. И поред избрисаног натписа и уопштених типолошких карактеристика, на основу физиономских црта и облика браде као и места које заузима, могао би се идентификовати као *св. Теодосије Киновијарх*.²⁵

²³ У продужетку оштећене површине на северном зиду, био је, сасвим вероватно, насликан индијски царевих, прекрасни Јоасаф.

²⁴ Обично се слика у пару са својим братом Флором. Поштован је као заштитник коња, в. С. Радојчић, *Узори и дела сїарих срїских умеїтника*, Београд 1975, 54, нап. 4, са цитираном литературом.

²⁵ Он обично прати св. Саву Јерусалимског, као у Псачи, на пример, в. И. –ореви, *Зидно сликарство срїске власїеле*, Београд 1994, 174.

У седом великосхимнику кратке косе и полудуге браде изразито раздвојених праменова, на основу физиономских црта, могуће је препознати представника палестинског монаштва *св. Саву Освећеног (Јерусалимског)*. Обучен је у белу мантију главе и погледа окренутих ка претходној групи. Изгледа да држи свитак.

Следећи монашки лик строгог израза лица је познати химнограф из Сирије *Јефрем Сирин*. Обучен је у монашку ризу боје светле сепије, али без уобичајене сиријске мараме на глави.²⁶ Кратка седа коса, сасвим мала брада и бркови, изразити нос и продоран поглед знак су његове монашке ревности, окренут ка фигури са његове леве стране.

У последњем попрсју у низу бочног зида препознаје се *Теодор Сидугити*, игуман Студитског манастира, црквени писац, реформатор монашког покрета и највећи представник иконоклазма с почетка IX века.²⁷ То је старац кратке седе косе и полудуге изразито раздвојене браде. Његов светлоплави плашт је украшен крстовима уписаним у круг. Главом и погледом окренут је према Јефрему Сирину са уздигнутом десном руком у ставу благослова.

Последњу групу на северном зиду источног крака крста у олтарском простору чине три архијереја чија екуменска предиспозиција није спорна, али због одсуства натписа, њихова је идентификација отежана. О првом средовечном архијереју кратке проседе косе могло би се претпоставити да представља *св. Елефтерија*, архиепископа Илирика. Други има кратку проседу косу и полудугу зашиљену браду оформљену од два праменова. Према изгледу није могућа његова идентификација. Горњи део главе и лица последњег архијереја су потпуно оштећени, тако да на основу полудуге проседе зашиљене браде није могуће претпоставити ко је од екуменских отаца представљен.

* * *

Зона медаљона са попрсјима светитеља представља јасно конципирану идејно-тематску целину коју чине одабрани светитељи припадници различитих хорова,²⁸ и одраз је црквено-политичких

²⁶ Овако гологлав сликан је до XII века, када му је дефинисана иконографија са сиријском марамом на глави (S. Tomeković, *Le "portrait" dans l'art byzantin: exemple d'effigies de moines du ménologe de Basile II à Decani*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 128-130.

²⁷ С. Томековић, *Монашка традиција у задужбинама архиепископа Данила II, ин* Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 436.

²⁸ Међу насликане светитеље у олтарском простору Миљуков је идентификовао један руски култ у лику св. Јакова Ростовског (упокојио се 1391. г., канонизован је 1549. на Московском сабору), в. П. Н. Миљков, *Християнскія древностии западног Македони*, Извѣстия русскаго археологическаго института въ Константинополѣ, IV, София, 1899, 137, међутим, није познато о ком лику у олтарском простору је реч.

настојања обновљене Пећке патријаршије (1557)²⁹ у чијем је склопу улазила и Скопска митрополија са некадашњом царском заветнином Св. Пантелејмоном, да истакне супремацију и духовно јединство над ширим балканским простором путем истицања водећих локалних северномакедонских, бугарских и српских анахорета и чудотвораца и представника локалних светитељских култова и њихово укључивање међу угледне подвижнике и светитеље хришћанске екумене.

Примећује се да међу северномакедонским анахоретама није присутан Јоаким Осоговски (Сарандапорски).³⁰

Није познато да ли су двојица најугледнијих српских светитеља, основоположника српске државе и цркве св. Стефан Немања (монах Симеон) и његов син св. Сава били заступљени у фризу мученика у Нерезима;³¹ култ ових историјских личности у Скопској митрополији трајао је и после пада српске средњовековне државе под османлијском влашћу³² као и култ локалног пустиножителя Петра Коришког,³³ али чињеница је, да је за рестаурацију њихових култова доста придонела обновљена Пећка патријаршија. У овој при-

²⁹ То је време када су у оквиру обновљене Пећке патријаршије (1557) ушли крајеви северне и источне Македоније са Кривом Паланком, Кратовом и Штипом, затим, Пирински део Македоније (без Мелника) и западни бугарски крајеви са Самоковом и Велбуждом, укључујући и Рилски манастир који је имао ставропигијални статус у Пећкој патријаршији, в. Ђ. Иванов, *Св. Иванъ Рилски и неговият манастир*, София 1917, 75-76.

³⁰ Заједно су сликани у припратама Пећке патријаршије (1565) и манастира Ораховице (1594) (С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 1557-1614*, 162, 191). О култу ових пустиножителя и њихов одраз у црквама подигнутим после обнове Пећке патријаршије и у епархијама Охридске дијецезе, в. Ц. Грозданов, *Пориреи на светиштелитие од Македонија од IX-XVIII век*, Скопје 1983, 172-180.

³¹ Б. Видоеска је идентификовала погрешно св. Симеона Српског у лику Прохора Пчињског, в. Нерези, цртежи на фрески, 8.

³² Најпре, они су се сликали у доњој зони, да би се касније укључили у зону са медаљонима, в.: најновију студију академика Ц. Грозданова, *Светии Симеон Немања и свети Сава у сликарској њемањини у Македонији (XIV-XVII век)*, 319-345 (са старијом цитираном литературом).

³³ Његов лик се налази у манастирској цркви Богородице у Матки у околини Скопља где је у натпису означен као „пустиножитељ и чудотворац”, в.: В. Р. Петковић, *Прељед српских сџоменика кроз њовесницу српског народа*, Београд 1950, 38; Д. Милошевић, *Срби светиштели у сџаром сликарсџиву*, 187; Г. Суботић, *Охридскаџа сликарска џкола од XV век*, Охрид 1980, 154. Најстарији лик Петра Коришког налази се у живопису цркве манастира Благовештења у Добруну (1343) (Б. Тодић, *Ограз кулџа св. Пеџра Коришког у умеџносџи, Манастир Црна Ријека и св. Пеџар Кориџки*, Приштина Београд, 1998, 201, са старијом литературом), а после обнове, јавља се у припрати Пећке патријаршије (1561), у припрати Св. Николе крај села Млечан код Пећи (1601-1602), у цркви Св. Николе у Богошевцима код Призрена (XVI/XVII век), у манастиру Грачаница (1570), (С. Петковић, *Зидно сликарсџиво на џодручју Пећке џаџријарџије, 1557-1614*, 162, 184, 195, 197), у Благовештењу Рудничком (С. Петковић, *Српска умеџносџи у XVI и XVII веку*, 151).

лици не треба занемарити улогу Пећке цркве у промовисању култа кратовског мученика св. Георгија Новог, а претпоставка о могућем укључивању његовог лика у идејно-тематском програму Нереза је онемогућен оштећењем сликане површине у западном делу наоса којим је поремећен интегрални склоп фриза са светитељима.

Међутим, лик св. краља Стефана Дечанског у Нерезима нема иконографских блискости са његовим познатим ликом на житијној икони из манастира Дечана, дело сликара Лонгина (1577), где је насликан као средовечан мушкарац са тамном дугом брадом и косом у пуном владарском орнату,³⁴ као и у живопису Св. Архангела Кучевишких (1591) где је приказан у истој старосној доби са кратком коврцавом косом и дугом брадом у царском дивитисиону и лоросу укрштеном на грудима.³⁵ Овај у Нерезима има једноставну одећу, док му је краљевско достојанство наглашено само круном. Типолошке разлике указују да сликар Нереза није познавао старије краљеве портрете.

С обзиром на то што манастир Св. Пантелејмон представља монашко средиште, та се монашка традиција опажа присуством екуменских монашких хорова који су заступљени и у доњим зонама на старијем живопису.

То што су идентификациони натписи на јужном зиду словенски, а на северном словенски и грчки није необично с обзиром да је то време када су оба писма - један као језик источно-православне екумене, а други, језик земаља некадашњег Византијског комонвелта, била у подједнакој употреби.

За истраживаче стила млађег живописа несрећну околност, данас, представља конзерваторски ретуш који је на неким местима прејак, а негде и произвољан.³⁶

³⁴ В. Ђури, *Икона светио̄ краља Стефана Дечанско̄*, Београд 1985.

³⁵ Г. Суботић, *Лик светио̄ Саве у Кучевишију из времена сцалывања његових моштију*, 282- 285; А. Серафимова, *Манасијиро̄й Свети Архангели во Кучевишије*, 8.

³⁶ У истраживању млађег сликарства Нереза од велике важности је стара фотодокументација из 1955. године, која, иако у црно-белој техници представља драгоцен докуменат за упоређивање сликаних композиција пре и после извршеног ретуша којим су занемарени неки иконографски детаљи. На пример, у Успењу Богородице дошло је до извесних уопштавања оштећених места, па су косе старијих апостола затамњене, у замахнутој руци апостола Петра недостаје кадионица која се „изгубила” у белини драперије на одру, преклопљене Богородичине руке су прекривене мафорионом, а ничим није означено место оштећења на коме се налазио лик Јеврејина Јефонија. Нападни ретуши приметни су на ликовима светих жена, посебно на претпоследњем лику, као и на позадини на којој су била исписана њихова имена, а ту је и произвољно уопштавање архитектуре у композицији Христос пред Пилатом, итд.

Фриз светитеља одмах изнад старијег живописа припада сликарској целини која обухвата зидове и сводне партије и разликује се од сликарства у централној куполи.³⁷

О сликару фриза са светитељима може се рећи да је мајстор портрета. На корпулентним полуфигурама светитеља главе стоје фронтално или су мало окренуте налево или надесно. У цртежу користи дебелу линију тамне сепије којом обликује делове лица и косе код млађих светитеља и седе косе и браде код старијих светитеља. Светли окер инкарнат граничи се тамном сепијом и маслинастим сенкама. Код екуменских анахорета истиче се кружна јабучица у горњем делу образа, манир који је примећен код сликара из манастира Богородице у Матки (1496/97).

Горњу одећу већине светитеља сликар материјализује тамнијим линијама основне боје тканине дајући волумен белим шрафурама и троугаоним белинама.

Млађе сликарство Нереза изазиваће и даље интерес истраживача како иконографијом и стилем, тако и питањем ближег хронолошког опредељења. Овај прилог о фризу са медаљонима светитеља само је мали допринос у богатој истраживачкој библиографији Нереза.³⁸

³⁷ Пажљивијим опсервирањима сликаних зона млађег живописа, могу се разграничити два стилска рукописа. Првој целини припада фриз са светитељима, и даље, на зидним и сводним партијама, сцене Великих празника и Христових страдања, где припадају и медаљони са ликовима Христа Емануила, Христа из Вазнесења и Христа Старца данима. Сликарство у централној куполи, на пандатифима до темена, међутим, припада другој целини и квалитативно се разликује од претходне целине. Колористичка структура прве целине на неким местима веома је оштећена и изобличена, а рестаураторским ретушем стилске разлике измеу њих су изједначене. Отуда, суд о стилским карактеристикама млађег сликарства Нереза је, најчешће, несигуран.

³⁸ Умањене калкове са натписима урадила је према фотографији Невенка Величковска, сликар конзерватор, на што јој се и овом приликом топло захваљујем; Фото: М. М. Машнић.

Mirjana M. Mašinić

A FRIEZE OF SAINTS IN MEDALLIONS IN THE
THIRD ZONE OF THE NAOS IN ST.PANTELEIMON AT NEREZI

The 16th century fresco painting in the third zone in the naos of the St.Panteleimon church at Nerezi for a long time was overshadowed by the magnificent Komnenian 12th century paintings. It is believed that it was created probably after the disastrous earthquake in the year of 1555. The contemporary researchers have paid greater attention to this work commenting that it bares a low artistic quality.

This paper is dedicated to the frieze of saints in medallions from the third zone of the naos for its interesting theme and idea concept of saint's choirs. The concept whole of the saint's frieze has been disrupted as result of considerable damage on one portion of the painted area.

The frieze follows the cross form layout of the walls, starting from the sanctuary to the south with the depiction of the ecumenical prelates St. Cyril of Cathania, St. Athanasius the Great and St.Spyridon of Thrimitum, resuming into the naos with the holy warriors St. Mena and St.Victor, the deacon Vikentios, then the holy hermits St. Gabriel of Lesnovo who was a descendant from Slavishta, the Bulgarian St. John of Rila, the Serbian St. Peter of Korishka, and St. Prohor of Pchinja originating from Zeglinovo, followed by the three Hebrew youths Ananius, Azzarius and Misail; the next group most probably was compiled from the holy five martyrs (it looks as if the image of St. Auxentius is preserved), customary on the west wall were grouped female saints and their identification is not possible from the destroyed and illegible inscriptions; the saints next in line likewise can not be identified from the damaged painting; after them follow images of the righteous ones of noble or rulers origin St. Alexius the man of the Lord, St. Stephen the King of Dechani, St. Paul of Thebes, and St. Barlaam; incomplete and heterogeneous is the next group ,compiled by monks, martyrs and holy physicians; it is assumed that the damaged image next to St. Barlaam was St.Joasaph the son of the Indian king, the preserved depiction of the monk due to the uncharacteristic physiognomy features and omitted inscription can not be identified, while next to him is the young martyr St. Lavrus, to the right of the biforium only the image of St. Panteleimon remains, and very likely he was accompanied by the holy physicians Sts. Cosma and Damian - now destroyed; the row finishes prior to the sanctuary with the depictions of distinguished representatives of monasticism and ecumenical significance St. Theodosius the Coenobium, St. Sabba of Jerusalem, St. Ephraem Syrus and St. Theodore of Studios, while in the sanctuary are three unidentified prelates.

The specific choice of representatives in the choirs is an outcome of the ecclesiastic and political strives of the Patriarchy after it was restored in 1557, thus aiming to enforce its supremacy and spiritual unity wider on the Balkans. Namely, with the depictions of the leading local North Macedonian, Bulgarian and Serbian anchorites and miracle workers, incorporating the cults of local saints among the images of important hermits and saints of the East Orthodox Church. The presence of the King St. Stephan of Dechani is in coordination of up-dating his cult after the restoration of the Pech Patriarchy, in spite the fact that his portrait features at Nerezi are generalized. It has been asserted that St. Sabba and St. Symeon Nemanja followed the image of St. Stephen of Dechani, and therefore the supposition of their possible portraits in the west destroyed segment of the naos.

The painter of the frieze of saints in medallions is a master of portraits. In his drawing he makes use of a thick dark line in sepia to model parts of the visage and hair of the younger saints and the grey hair and beards of the elder ones. The pale ochre complexion is outlined with dark sepia and olive green shadows. The painter depicts the material appearance of the saint's outer garments by use dark lines against the basic fabric colour and volume is achieved with thinner lines and triangular white highlights.